

DİN EĞİTİMİNİN DİĞER DİN MENSUPLARINA KARŞI TUTUMLARIN OLUŞUMUNA ETKİSİ

Yard. Doç. Dr. Halit EV*

The Role of Religious Education

in the Formation of Attitude Towards Offer Religion

In this article it is aimed to find an answers some problems of interreligious dialoge in the examples of some muslim communities in Germany. These questions are;

What is the opinion of religious leaders (imam), who live in Germany and serve in DİTİB mosques, on interreligious dialoge and pluralism? That is, are they ready to participate in interreligious meetings? If not, what is the reason?

What is the role of religious education on interreligious relations and integration to the wider society in Germany?

At the end of study, we examined the answers of participants to our questionarre in the context of interreligious and integration programs.

Anahtar Kelimeler:

Din görevlisi, Veli, Öğrenci, Cami, Entegrasyon, Kur'an ve Dini Bilgiler Kursları, Diyalog

ÖZET

Bu çalışmada, şu temel soruya cevap aranmaya çalışılmıştır: "Almanya'da yaşayan ve aynı zamanda cami cemaati olan ve DİTİB'e bağlı camilerde din eğitimi alan Türkler ve onlara bu amaçla hizmet veren din görevlileri birlikte yaşadıkları diğer din mensuplarıyla ilişkiler konusunda ne düşünmektedir? Acaba camilerdeki din eğitimi ve öğretimi bu konudaki görüşleri, dolayısıyla entegrasyonu olumsuz yönde etkilemekte midir?" Araştırmanın sonunda bulgular değerlendirilerek bazı öneriler sunulmuştur.

* DEÜ İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

A. PROBLEM DURUMU

I. Problem

İnsan toplumsal bir varlıktır ve bu nedenle hayatını diğer insanlarla ilişki içerisinde devam ettirmek mecburiyetindedir. Bu ilişki sadece aile üyeleri ile sınırlı değildir, aksine insanların büyük çoğunluğu yüzlerce, binlerce hatta milyonlarca başka insan tarafından kuşatılmış olarak yaşar.¹ “Ey insanlar, sizi bir erkek ve dişiden yarattık. Tanışmanız için uluslara ve kabilelere ayırdık.” (Hucurat, 13) ayeti, insanın toplumsal bir tür olduğunun, ait olduğu kültür, din ve inancın dışındaki insanlar ve toplumlarla da ilişki içerisinde olma zorunluluğu bulunduğunun ve bu yönünün onun yaratılışından kaynaklandığının bir ifadesi olarak görülebilir.

İnsanın içinde yaşadığı toplumun bir üyesi haline gelmesi, toplumun maddî ve manevî kültürünü öğrenip benimsemesi sürecine toplumsallaşma (sosyalleşme) denmektedir.² İnsanlar pek çok sebeple başkalarıyla birlikte yaşamak isterler. Bu isteğin kısmen, hayatının ilk yıllarında insanları başkalarına bağımlı kılan doğuştan özelliklerinden kaynaklandığı, başka bir deyişle, toplumsallığın bir ihtiyaç giderme yolu olarak öğrenildiği söylenebilir. Fakat başkalarıyla ilişki kurma isteğini artıran ya da azaltan korku, kaygı, belirsizlik, başkalarına benzeme, sözlü iletişim gibi etkenlerden de söz etmek mümkündür.³

Yeni yetişen nesillerin toplumsallaşmasında aile, akran grupları, ekonomik kurumlar ve kitle iletişim araçlarının yanı sıra, eğitim kurumlarının da rolü büyüktür.⁴ Eğitim kurumları bir yandan çocuk ve gençlere kültürel mirası aktarma, mevcut siyasal düzeni koruma, toplumu kalkındırma ve bireyi

¹ J. L. Freedman-D. O. Sears-J. M. Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, (Çeviren: Ali Dönmez), İmge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara 1993, s. 65.

² Münire Erden, *Öğretmenlik mesleğine Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul 2001, s. 81; S. Savaş Büyükkaragöz-Muammer C. Muştâ-Hasan Yılmaz-Önder Pilten, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*, Mikro Yayınları, Konya 1998, s. 144.

³ Toplumsallık konusunda geniş bilgi için bakınız: J. L. Freedman-D. O. Sears-J. M. Carlsmith, *age*, s.65-93.

⁴ S. S. Büyükkaragöz-M. C. Muştâ-H. Yılmaz-Ö. Pilten, *age*, 145-149.

geliştirme gibi fonksiyonları⁵ yerine getirirken, diğer yandan toplumun çoğunluğunun kabul ettiği değerleri, normları, tutumları planlı ve kontrollü bir biçimde kazandırdığı ve bunlara uyulup uyulmadığını izlediği için önemli bir toplumsal kontrol aracı olarak da görev yapmaktadır. Ayrıca eğitim kurumları, kişilerin eğitim yoluyla statü kazanmaları, dolayısıyla toplumsal hareketliliğe katkıda bulunmaları bakımından önemli olduğu kadar, toplumsal değişimin gerçekleşmesi ve değişimle birlikte toplumsal bütünleşmeyi sağlaması bakımından da önemlidir. Çünkü bu kurumlar, toplumda ortak olan değer ve normları yeni nesillere kazandırırken, diğer taraftan da onları toplumsal değişime uyum gösterebilecek şekilde yetiştirmeye çalışır.⁶

Eğitimle aktarılan kültürel mirasın içerisinde dinî bilgiler önemli bir yer tutmaktadır. Ferdî anlamda aşkın ve yaratıcı varlığa iradî olarak şuurlu bir şekilde bağlanma, teslim olma anlamına gelen dinin, aynı zamanda sosyal fonksiyonu da önemlidir. Bu yönüyle toplumsal kimliğin temel belirleyicilerinden olan din, toplumdaki barışın da kaynağıdır.⁷ Psikolojik ve sosyolojik bilimlerdeki gelişmeler de dinin, her toplumda mutlaka görülen, sosyal yapının bütünlüğünü korumada yapıştırıcı rolü oynayan, insanın en önemli ihtiyaç ve yönelişlerinden olduğunu göstermiştir.⁸ Kişinin toplum karşısındaki tutumu ve dinin toplumsal ilişkiler ve kurumlar üzerindeki etkisi, büyük oranda dinî grubun akideleri, ibadetleri ve teşkilâtına nüfuz etmiş olan zihniyete bağlıdır. Bu nedenle bir toplumu oluşturan insanlar arasındaki ilişkiler bu ruh tarafından belirlenir. Evlenme, aile, akrabalık ve devlet gibi kurumlar merkezî dinî tecrübenin ışığı altında anlaşılır ve toplumun ideali ona

⁵ M. Erden, *age*, s. 83-86.

⁶ Eğitim kurumlarının belli başlı toplumsal olgularla ilişkisi konusunda geniş bilgi için bakınız: M. Erden, *age*, s. 94-100; Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Eğitim Sosyolojisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, İstanbul 1987, s. 97-157.

⁷ S. Hayri Bolay, "Eğitim, Din ve Değer", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir-4-6 Aralık 1998)*, Ankara 1999, s.31

⁸ Selahattin Parlador, "Genel Öğretim-Din Öğretimi İlişkisi", *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (İzmir-4-6 Aralık 1998)*, Ankara 1999, s. 69.

göre şekillenir.⁹ Bu açıdan bakıldığında din eğitiminin belki de en önemli amacı, kişinin kendi egoizmini aşarak daha üst değerler etrafında diğer insanlarla bir arada olmasını sağlamak, yani toplumun bütünlüğünü korumaktır.

Yeni nesillerde bir kimlik belirsizliği, mevcut kültürel değerleri anlayıp yorumlama eksikliği ve kültürel yabancılaşmanın söz konusu olmaması için, dinin hem bir kültür unsuru, hem de kültürün diğer öğelerini etkileyen bir kurum olarak yeni nesillere mutlaka öğretilmesi gerektiğini ileri sürmek mümkündür.¹⁰ Ancak fıtrat ile ilgili hadiste ifade edildiği gibi, bu tabii yönelişin, içine girilen kültür kalıplarının bozuk olması sebebiyle yeteneklerin gelişmesine engel olacak bir halde şekillenmesi¹¹ ve sonuçta sosyal bütünleşmeyi olumsuz yönde etkilemesi de söz konusu olabilir.

Vatandaşlarımızın kırk yılı aşkın bir süredir Almanya'da yaşıyor olması ve bu ülkede doğup büyüyen bir neslin ortaya çıkması, yeni nesillerin kimliğinin korunması problemini gündeme getirmiştir. Şüphesiz bu insanların, iki kültür arasında zaman zaman bocaladıkları, kimlik krizine düştükleri de bilinen bir gerçektir. Çünkü bu insanlar bir taraftan Türk ve Müslüman olarak kalma, diğer taraftan bu kimlik ile çok kültürlü bir ortamda o toplumu oluşturan ana unsura entegre olma gibi çift yönlü bir toplumsallaşma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu problemler karşısında camilerin yerine getirdiği veya getirmeye çalıştığı görev oldukça önemlidir. Camiler bir taraftan insanların dinle ilgili çeşitli ihtiyaçlarını karşılarken, diğer taraftan onların hem Türk toplumunun, hem de Alman toplumunun üyesi olmaları, kısacası her iki taraf içerisinde toplumsal bütünleşmenin sağlanması gibi bir görevi de üstlenmiştir. Yürütülen din eğitimi ve öğretimi faaliyetleriyle cami, yukarıda da işaret edildiği gibi, Türklerin kendi dışındakilere ve onlarla ilişkilere bakışını etkileyen önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman zaman Alman tarafının, entegrasyonu engellediği gerekçesiyle camileri

⁹ Joahim Wach, *Din Sosyolojisi*, (Çeviren: Ünver Günay), Kayseri 1990, s. 53-54.

¹⁰ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem A Yayıncılık, İkinci Baskı, Ankara 2002, s. 91.

¹¹ S. Parladır, *agn*, s. 69.

ve özellikle burada düzenlenen söz konusu kursları eleştirmesi¹² dikkat çekici ve üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Öncelikle bu iddiaların doğruluğunun araştırılması bir zorunluluktur.

İlk yıllarda sadece namaz kılmak ve bir araya gelebilmek düşüncesiyle açılan camiler, uzun sayılabilecek bir süre farklı dinî oluşumların kontrolünde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bugün de bu durumda olan camiler vardır. Seksenli yıllardan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı konuyla ilgilenmiş, kurulan müşavirlikler, din hizmetleri ataşelikleri ve gönderilen din görevlileri vasıtasıyla vatandaşlarımızın bulunduğu ülkelere hizmet götürmeye başlamıştır. Bugün Almanya'da bir din hizmetleri müşaviri, 13 din hizmetleri ataşesi¹³ ve 1995 yılı rakamlarına göre de ücretleri Türkiye tarafından karşılanan 451 din görevlisi hizmet vermektedir.¹⁴ 2000 yılı sonu verilerine göre toplam 1.998.534 Türk uyruklu nüfusun 1.083.102'si erkek, 915.432'si kadındır. Almanya'da doğan Türklerin sayısı ise 746.651'dir. Bu sayı oradaki toplam Türk nüfusunun %37.4'ünü oluşturmaktadır.¹⁵ Alman vatandaşlığına geçmiş Türklerin ise 80-100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Almanya'da bulunan camilerde yetişkinlere yönelik çeşitli hizmetler verilmesinin yanı sıra, çocuk ve gençler için Kur'an okuma ve dinî bilgiler kursları, bu kurslar çerçevesinde de Türk ve Müslüman kimliğini korumaya ve geliştirmeye yönelik çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir.

Farklı kültür, din ve inanç ortamında yaşayan ve cami bünyesinde gerçekleştirilen yaygın din eğitimi faaliyetlerine katılan anne-babalar ve çocuklarının, diğer din mensuplarıyla ilişkiler konusunda neler

¹² Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 10-13; N. Yaşar Aşkoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 42-43; Hasan Alacacioğlu, *Außerschulischer Religionsunterricht für muslimische Kinder und Jugendliche türkischer Nationalität in NRW: Eine empirische Studie zu Koranschulen in türkisch-islamischen Gemeinden*, LIT Verlag, Münster, 1998, s. 18.

¹³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatı*, (www.diyanet.gov.tr)

¹⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Hizmetleri Broşürü*, DİB Yayınları, 1995, s. 45.

¹⁵ *Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen: Daten und Fakten zur Ausländersituation*, 20. Auflage, Februar 2002, (www.integrationsbeauftragte.de/), s. 22-25.

düşündüklerinin bilinmesi, birlikte yaşamının temellerini oluşturma bakımından önemlidir. Ayrıca bu insanların din konusundaki ihtiyaçlarının giderilmesinde yardımcı olan din görevlilerinin bu konuda nasıl bir tutuma sahip olduklarının bilinmesi de önemlidir.

Bu makale çerçevesinde cevap aranmaya çalışılan temel soru şudur: “Almanya’da yaşayan ve aynı zamanda cami cemaati olan ve DİTİB’e bağlı camilerde din eğitimi alan Türkler ve onlara bu amaçla hizmet veren din görevlileri, birlikte yaşadıkları diğer din mensuplarıyla ilişkiler konusunda ne düşünmektedir? Acaba camilerdeki din eğitimi ve öğretimi, bu konudaki görüşleri, dolayısıyla entegrasyonu, bazı Almanların iddia ettiği gibi, olumsuz yönde etkilemekte midir?”

II. Denenceler

- Diğer dinlerin mensuplarıyla ilişkiler konusunda, cami cemaati durumunda olan Türkler ve onlara çeşitli hizmetler sunan din görevlileri olumlu bir tutuma sahiptir.
- Genel olarak varlığından söz edilebilecek olumlu tutumun yanı sıra, ilişkiye karşı çıkanlar da bulunmaktadır.
- Diğer din mensuplarıyla ilişkilerin yürütülmesi konusunda din görevlileri yetersiz kalabilmektedir.
- İlişkilerin gelişmesini engelleyebilecek bir “güven” problemi bulunmaktadır.

B. YÖNTEM

Almanya’nın Kuzey Ren Westfalen Eyaleti Münster Başkonsolosluğu çalışma bölgesinde gerçekleştirilen bu araştırmada, anket tekniği kullanılarak deneklerden veriler toplanmış, daha geniş açıklamalara ihtiyaç duyulduğunda ise bazı deneklerle görüşmeler yapılmıştır. Böylece survey yöntemiyle, örneklem olarak alınan üç denek grubundan elde edilen verilerle durum tasvir edilmeye çalışılmış, araştırmanın sonunda bazı öneriler geliştirilmiştir.

Örneklem 23 öğrenci (%27.4), 39 öğrenci velisi (%46.4) ve 22 din görevlisi (%26.2) olmak üzere toplam 84 denekten oluşmaktadır.

C. DENEKLERLE İLGİLİ BİLGİLER

I. Din Görevlileri İle ilgili Bilgiler

Din görevlilerinin yarısından fazlası (%54.6) kırk yaşın altında, %9.1'i İHL, %4.5 YİE, %40.9'u İlahiyat Fakültesi ve %45.5'i de "başka" okul mezunudur. Başka okul mezunu olduğunu belirtenlerden dördü İlahiyat Meslek Yüksek Okulu, ikisi Eğitim Fakültesi, dördü de Açık Öğretim Fakültesinin çeşitli bölümlerinin mezunudur. Bu hesaba göre sekiz din görevlisinin (%36.36) alanlarında herhangi bir yüksek okul bitirmedikleri anlaşılmaktadır. On yılın altında kıdeme sahip görevli bulunmamakta, yirmi yılın üzerinde kıdeme sahip olanlar da yaklaşık üçte bir (%31.6) gibi bir oranda görünmektedir.

II. Öğrenciler İle ilgili Bilgiler

Öğrencilerin çoğunluğu on üç yaşın üzerindedir (%73.8). Daha küçük yaşta olanlar ise %26.1'lik bir orandadır. Öğrencilerin %73.9'unu erkekler, %26.1'ini de kızlar oluşturmakta, çok az bir kısmı (%8.7) ilkokula, çoğunluğu (%65.2) orta öğretim kurumlarına, %4.3'ü de üniversiteye devam etmektedir.

III. Öğrenci Velileri İle İlgili Bilgiler

Öğrenci velilerinin %23.1'i kadın, %76.9'u erkeklerden oluşmakta, %66.7'si 25-40 yaşları arasında bulunmaktadır. Velilerin çok azı (%17.9) –ki bunlar 25-35 yaşları arasındadır- Türkiye'de herhangi bir okula gitmemiştir. Yaklaşık dörtte üçü (%74.4) on altı yıldan fazla bir süreden beri Almanya'da ikamet etmektedir.

D. BULGULAR VE YORUM

I. Diğer Din Mensuplarıyla İlişki Kurmanın Gerekliği Konusundaki Görüşler

Farklı bir ortamda yaşayışın getirdiği azınlık psikolojisiyle insanların bir kısmının, diğerleriyle ilişkiye girmekten kaçınmasını, az da olsa içine kapanmasını ya da bu tür ilişkilerin zamanla kendilerini Almanlara benzeteceğini düşünmelerini tabii karşılamak gerekir. Çünkü bir bakıma kültürden uzaklaşma, kimliğin yitirilmesi anlamına gelmektedir. Esas olan

kimliğini koruyarak diğerleriyle ilişki içerisine girmek ve bunu sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmektir.

Konuyla ilgili olarak öğrencilere ve velilerine sorulan soruya verilen cevapların dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir. Böyle bir ilişkinin hiç gerekli olmadığını düşünenler (%1.6) ile çok az gerekli olduğunu düşünenler (%1.6) yok denilecek kadar azdır. Bunun kısmen gerekli olduğunu düşünenlerin oranının da çok az olduğunu söylemek mümkündür (%19.4).

Diğer din mensupları ile ilişki kurmanın gerekliliği konusundaki görüşler?

GRUPLAR		DİĞER DİN MENSUPLARI İLE İLİŞKİ KURMANIN GEREKLİĞİNE İNANMA DERECESESİ					TOPLAM	
		Tamamen	Oldukça	Kısmen	Çok az	Hiç		
Öğrenci	F	8	12	2	1	-	23	23
	%	34.8	52.2	8.7	4.3	-	100.	37.1
Veli	F	14	14	10	-	1	39	39
	%	35.9	35.9	25.6	-	2.6	100.	62.9
Toplam	F	22	26	12	1	1	62	62
	%	35.5	41.9	19.4	1.6	1.6	100.	100.

Buna göre, deneklerin çoğunluğunun içinde buldukları toplumda diğer din mensupları ile ilişki içerisinde olmanın gerekliliğine inandıkları ve bunun bu ülkedeki varlıklarını olumlu yönde etkileyebileceğinin bilincinde oldukları söylenebilir. Bir anlamda kendi içlerinde toplumsal bütünlüğü sağlamaya yönelik yürütülen din eğitimi, onların diğerleriyle ilişki kurmalarını pek olumsuz bir şekilde etkilememiştir.

Çok kültürlü bir ortamda yaşayan ve kendi kimliklerini koruma mücadelesi içinde bulunan Türklerin, konu ile ilgili genel tavırlarının ne olduğunu öğrenmeye yönelik olan bu soru, din görevlilerine bu şekilde doğrudan sorulmamıştır. Diğer din mensupları ile ilişki içerisinde bulunmayı normal karşıladıkları bilindiğinden, onlardan daha çok bu ilişkilerin nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili bilgiler alınmaya çalışılmıştır.

Söz konusu bu ilişkiler, tamamen günlük hayatta karşılaşılan problemlerin çözümüne yönelik olabileceği gibi, birbirlerini tanımaya, önyargıları kaldırmaya ve daha problemsiz bir toplum yaratma konusunda

dinlerin toplum hayatındaki etkin ve yapıştırıcı rolünden istifade etmeye yönelik de olabilmektedir. Bu amaçla deneklere serbest cevaplanmak üzere sorulan bir soruyla bu tür ilişkileri gerekli görüp görmeme konusundaki gerekçeleri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Diğer Din Mensuplarıyla İlişki Kurmayı Uygun Bulanların Gerekçeleri

Genel itibariyle ilişkiden yana bir tutum içerisinde olanların gerekçelerinin neler olabileceğinin ortaya konulması da önemlidir.

Din görevlilerinden, diğer din mensuplarıyla ilişki kurmayı uygun bulanların gerekçeleri, onların ifadeleri olduğu gibi alınarak aşağıda tasnif edilmiştir:

Buradaki Türklerin çeşitli konularda karşılaştıkları (iş, çalışma, çocuk vs.) problemlerin çözümünde yardımlarını almak.

Toplumlar arasındaki problemlerin çözümüne katkıda bulunmak. Karşılıklı tanışma, güven duygusu ve yardımlaşma.

Toplumsal problemleri dinlerin hoşgörü ortamında çözebilmek için.

Hıristiyan dini, din adamı, ailesi ve toplumu hakkında daha iyi bilgilenmek.

Din adamlarının karşılıklı anlaşabilmeleri halkların da iyi anlaşmalarına vesile oluyor.

İnsan tanımadığı şeyin düşmanı olur, bilinç altında da olsa bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak.

Toplumların kaynaşması için vesile.

Hoşgörü ortamının sağlanması.

Dinin ve dini konuların toplumların gündeminde olmasını sağlar.

İslâm dinini tanımalarını sağlamak ve bu konuda bazı noktalarda onların dikkatini çekmek.

İslâm dini hakkındaki ön yargıların ortadan kalkması için.

İslâm'ın güzelliği, hoşgörü, sevgi ve barış dini olduğunu anlatmak.

Dinler arasında diyalog kurulmasına katkı.

Bir söz vardır "insanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşırlar." Diğer din mensupları ve din adamlarıyla ilişki kurmak

aramızdaki diyalogu artırır ve birbirimize karşı olan ön yargıları ortadan kaldırır.

Çünkü kişi bilmediğinin düşmanıdır. Bu nedenle onları yakından tanımak, ne yapmak istediklerini öğrenmek ve dinimizi en güzel şekilde anlatmak gerektiğini düşünüyorum.

Ortak noktaları tespit edip beraber çalışma, kendimizi tanıtmaya ve onları yakinen tanıma, yanlış anlaşılmaları gidermek.

Kur'an diğer din mensuplarını nasıl tanımlıyor, günümüz Müslümanları onlara nasıl bakıyor, bu konuda farklı ve yanlış düşünceleri giderip onlara Kur'an'ın nasıl baktığını iyi kavratılabilmek için ilişki gereklidir.

Ortak konularda görüş alış-verişinde bulunmak için.

Diğer din mensuplarıyla ilişkiye girmeyi uygun bulan öğrenci velilerinin gerekçeleri de şu şekildedir:

İslâm dini en son din olduğu ve bütün insanlara hitap ettiği için onlara daha detaylı anlatarak dinimizin yayılmasına katkıda bulunmak için.

Yaşadığımız topluma ayak uydurabilmek ve onları tanımak mümkün olabilir.

Dinler arasındaki farklılıkları öğrenmek için yararlı olur kanısındayım.

Diğer dinler hakkında da bilgi edinmek ve fikrimi artırmak için.

Alman ve Türk, yani Müslüman ve Hıristiyanların aynı toplumda bir arada yaşamaları için.

İnsanlar birbirini tanımalıdır. Ön yargılar böylece kalkabilir.

Onlarla daha iyi anlaşabilmek için.

İletişim kurulabilmesi, onun fikrini benim, benim fikrimi onun alması anlaşmamız için gerekir.

Diğer din mensupları ile tanışmak, anlaşmak, dinlerin aynı amaca yönelik olduğu ve İslâm'ın diğer dinlere karşı olmadığı, birbirimize tolerans ve iyi niyetle yaklaşmamız gerektiği, ön yargılardan

kurtulmanız ve İslâm'ın mütekâmil bir din olduğu konusunda birleşmemiz için irtibat kurmalıyız.

İslâm dininin daha doğru anlaşılması, anlatılması ve tanıtılması açısından.

Belki diğer din mensupları ile diyalogu artırmanın onlara dinimizin her türlü güzelliklerini anlatıp, onları kısmen aydınlatma açısından yararlı olacağını düşünüyorum.

Bir arada yaşamak, ön yargıları kaldırmak, dinimizi ve kültürümüzü yaşamak ve anlatmak, günlük bir arada yaşanan problemleri çözmek.

İslâmiyet'i diğer dinlerin mensuplarına tanıtmak ve onları Müslümanların yaşayışı hakkında bilgilendirmek.

Diğer din adamlarının İslâmiyet'i daha iyi anlamaları ve Türk örf ve adetlerinin daha iyi olduğunu onlara göstermek.

Almanlara karşı birlik ve beraberliğimizi göstermek için.

Kendimizi iyi anlatabilmek ve bugüne kadar olan yanlış önyargıları gidermek için. Aynı zamanda anayasadaki öz haklarımızdan yararlanmak için lobi oluşturmak gerektiğine inanıyorum.

Müslüman'ın daha bilgili olabilmesi için.

İnsanları birbirine yakınlaştırmak ve İslâm'ı yakînen tanıtılabilmek için.

İslâm'ı temsil edenler olarak hoşgörü ortamını oluşturabilmek için.

Bu konuda öğrenciler ise şu gerekçeleri sıralamışlardır:

Birbirlerini tanımak, iki dinin mensuplarını kaynaştırmak için.

Çünkü onlarla birlikte yaşıyoruz.

Uzlaşmak, anlaşmak için.

Hem kendimizi tanıtmak, hem de onların dinlerini tanımak açısından.

Uzlaşma daima iyidir, zararı yoktur. Diğer din mensuplarına dinimizi doğru anlatmanın bir sakıncası yoktur.

Dinimizi ilerletmek ve Kur'an'ı daha iyi yaşamak için.

Onlardan dinleri hakkında da bilgiler edinebilmek için.

Bize doğru yolu gösterebilirler, çünkü çok bilgileri var.

Dinimizi en iyi şekilde öğrenebilmek için.

Deneklerin ortaya koyduğu bu ifadelere dayanarak, genellikle diğer din mensupları ile ilişki içerisinde bulunmalarının veya bulunmayı istemelerinin şu nedenlere dayandığı söylenebilir:

- İçinde yaşanılan toplumda karşılaşılan bazı problemlerin (çalışma hayatı, gençlik vs.) çözümü konusunda fikir alışverişinde bulunmak ve yardımlaşmak,
- Diğer dinler ve toplumlar hakkında bilgi edinmek,
- İki toplumun birbirini daha iyi tanımalarına, birbirleriyle ilgili ön yargıların ortadan kalkmasına katkıda bulunmak,
- İçinde yaşanılan topluma entegre olabilmek,
- Din adamlarının belli konularda anlaşabildiğinin görülmesini sağlayarak bir güven ve hoşgörü ortamının tesisine yardımcı olmak,
- Dini toplumun gündeminde tutarak toplumsal barışa katkısının bulunabileceğini göstermek,
- İslâm'ın barış ve hoşgörü dini olarak daha iyi tanıtılmasını ve diğer dinlere bakışı hakkında kendi dışındakilerin bilgilenmesini sağlamak,
- İslâm dininin yayılmasına katkıda bulunmak,
- Birlik ve beraberlik içerisinde olduklarını ve çeşitli bakımlardan kendilerinin üstünlüğünü göstermek,
- Onların bilgilerinden doğru yolu bulma konusunda yararlanmak.

Görüldüğü gibi, çok kültürlü bir ortamda birlikte yaşadıkları kendi inanç ve kültüründen olmayanları tanıma, kendilerinin tanınmasını sağlama ve bunun neticesinde toplumda var olan problemler üzerinde çalışma, kendileri ile ilgili yeni hakların elde edilmesi veya sahip olunanların korunabilmesi gibi hususlarda birlikte hareket etme arzusu ve gerektiğinde toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan kesimden yardım almaya hazır oluş sıralanan gerekçeler içinde çok net bir biçimde öne çıkmaktadır.

Gerçekten Türk gençlerinin eğitim ve istihdam gibi problemlerinin yanında, suça yönelişlerinin artması, ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördükleri gibi bir psikolojinin ortaya çıkardığı aşırı siyasî ve ideolojik yaklaşımlar, bazı bölgelerde varlığından söz edilen çeteler, birlikte yaşamayı, dolayısıyla toplumsal barışı tehdit eden unsurlar olarak görünmektedir. Bunlara ilâve olarak özellikle Türk çocuklarının yoğun olarak devam ettiği okullarda tanışma, önyargıların giderilmesi ve kaynaşmayı artırıcı yönde ne tür etkinliklerin yapılabileceği, hastanelerde bir Müslüman olarak karşılaşılan problemler ile yaşlı ve emeklilere yönelik faaliyetlerin neler olabileceği gibi hususlar, günlük hayatın kaçınılmaz öncelikli problemleridir. Birlikte yaşamaktan söz edilecekse bunlara mutlaka çözüm bulunması gerekmektedir. Bu tür problemlerin çözümü için din adamları ve dindarlar olarak devreye girilerek, tarihte aynı ve farklı din mensuplarının birlikte yaşamalarının önemli bir unsuru olduğu kadar, zaman zaman hem aynı dinin içerisinde, hem de farklı dinler arasında ayrılık ve savaş sebebi olarak da işlev görmüş olan dinin¹⁶ tekrar olumlu bir şekilde gündeme getirilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu tür çalışmalarda dinlerin farklılığı söz konusu edilmeksizin, inananlar olarak toplum için bir takım sıkıntılar doğuran güncel problemler karşısında alınabilecek tavır ile yapılabilecekler konusunda görüş alışverişinde bulunmaktadır. Bu noktada dinden bir araç olarak yararlanılmakta ve tamamen pratik kaygılardan hareket edilmektedir.

Ortak toplumsal problemlerin çözümünde dinden bu şekilde yararlanılması, ilişkiye giren unsurların birbirlerini daha iyi tanımalarına, birbirleriyle ilgili önyargılardan kurtulmalarına, belki daha da önemlisi ortak hareket edebilme imkânlarının bulunmasına katkı sağlaması gibi pratik sonuçlar doğurmakta ve daha uzun vadeli çalışmalar için gerekli olan güven ortamının hazırlanmasına yardımcı olmaktadır. Dikkat edilecek olursa belirtilen gerekçelerde bir taraftan kendilerini tanıtmaya, kendileriyle ilgili önyargıları ortadan kaldırma hedeflenirken, diğer taraftan farklı din mensuplarının tanınması ve onlarla ilgili yargılarının test edilmesi arzusu da kendini hissettirmektedir.

¹⁶ J. Wach, *age*, s. 42.

Konuyla ilgili olarak din görevlilerinin daha üst seviyedeki bir ilişki ve diyalogdan yana tutum sergiledikleri söylenebilir. Kendini en iyi şekilde tanıtmaya, karşısındakini tanıma ve oluşan güven sonucu Türk ve Alman toplumunun problemlerine çözümler üretebilme şeklinde özetlenebilecek bu yaklaşımda pratik amaçlar daha çok ön plana çıkmaktadır. Diyalogun doğası gereği karşısındakilere kendi doğrularını kabul ettirme gibi bir amaçtan doğrudan söz edilemese de, daha çok karşıdan gelebilecek böyle bir tehlikeye karşı tedbirli olmaya çalışılmaktadır. Kendi dininin doğrularını kabul ettirmeye çalışmak ilk planda düşünülmemekte, kısacası dinlerin esaslarını gündeme getirerek tartışmak yerine güncel konular üzerinde yoğunlaşmak daha tercih ediliyor görünmektedir. Dolayısıyla kendi dininin daha doğru olduğunu kabul ettirme yönündeki çabaların aynı şekilde karşı taraf için de söz konusu olduğunun farkında oldukları söylenebilir. Din görevlileri tarafından dinlerin inanç ve ibadet esasları ve diğer konulardaki görüşlerinin konunun uzmanları tarafından tartışılıp görüşülmesinin daha iyi olacağı düşünülmekte, belki de bu konuda ortaya çıkabilecek olumsuz durumlardan endişe edilmektedir.

Cami derneklerindeki din görevlileri ve cemaatle ilişki içerisine giren Hıristiyan din adamlarının da böyle bir fikre sahip oldukları görülmektedir. Müslüman ve Hıristiyanların yaşadıkları şehirde karşılaşılan çeşitli problemler ve hal çarelerini konuştukları bir toplantıda, bir Hıristiyan katılımcının *“Bu iki dinin mensuplarının aynı çatı altında birlikte ibadet edip edemeyecekleri konusu üzerinde hiç durmuyoruz. Böyle bir şey acaba ne zaman mümkün olacak?”* sorusuna oturumu yöneten rahibin verdiği cevap şu şekilde olmuştur:

“Bizim böyle bir amacımız yok! Biz daha çok bu şehirde birlikte yaşarken karşılaşılan ve Müslümanlar ve Türkler açısından da problem teşkil eden konularda neler yapabileceğimiz, birlikte hareket edip edemeyeceğimiz üzerinde görüş alışverişinde bulunuyoruz!”

Bu toplantıda bir Hıristiyan'ın dile getirdiği *“birlikte ibadet”* arzu ve beklentisi, Türkiye'den de akademisyen katılımcıların bulunduğu ve dinler arası diyalog amaçlı bir toplantıda anlatılanlardan etkilenen bir Türk anne tarafından o bölgede çalışan DİB'nin bayan din görevlisine şu şekilde dile getirilmiştir:

“Dinlerin ve mensuplarının Almanya’da bu şekilde iyi ilişkiler içerisinde olması, bizim problemlerimizle ilgilenmeleri ne güzel! Biz göremeyiz belki, ama bizim çocuklarımız bu ülkede birlikte ibadet edildiğini de görecekler inşaallah!”

Din görevlilerinin temkinli yaklaşımlarına karşılık, her iki dine mensup halktan kimselerin bu temennîlerini, birbirlerinden rahatsız olmadan birlikte yaşama arzusunun aksettirilmesi şeklinde anlamak mümkündür.

Görüş belirten velilerin bir kısmında, yukarıda sözü edilen pratik sonuçlarının dışında bu tür çalışmaların “kendilerinin ve dinlerinin” daha iyi olduğunu gösterebilmek için iyi bir propaganda vasıtası olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Din görevlilerinde açık olarak tespit edilemeyen bu durum, bu ülkede yıllardır yaşayan insanların kendilerini ve çocuklarını koruma arzusunun bir sonucu olabileceği gibi, Hıristiyanlık için de söz konusu olan “sadece kendi dinlerini kurutuluş vesilesi” olarak görme inanişından da kaynaklanıyor olabilir. Böylece onlara göre, en son ve en mükemmel din olan İslam sayesinde diğer insanlara da kurtulma inkânı sunulabilecektir.

Diğer taraftan, öğrencilerin ileri sürdüğü gerekçeler arasında diyalogun karşı tarafını oluşturan Almanların kendilerinden üstün olduğunu, bu nedenle doğruyu bulma konusunda kendilerine yardımcı olabileceklerini zikretmiş olmaları, diyalog çalışmalarına karşı çıkanları haklı gösterecek niteliktedir. Birkaç kişi de olsa bu öğrencilerin hakim kültür ortamında ne yapacaklarını bilemez durumda oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, bu çocukların kimliklerini koruma konusunda yeterli desteği alamadıklarına ve bu konuda çok fazla çalışma yapılamadığına dikkat çekmektedir.

2. Diğer Din Mensuplarıyla İlişki Kurmayı Uygun Bulmayanların Gerekçeleri

Daha önce de belirtildiği gibi, az da olsa öğrenciler ve veliler arasında, diğer din mensuplarıyla herhangi bir ilişkiye girilmesine ihtiyaç duymayanlar da bulunmaktadır. Veliler bunu şu gerekçelerle ortaya koymuşlardır:

Din adamları objektif olarak bizimle ilişkiye girebilir, fakat aslında sübjektif olarak arkanızda olurlar.

Türkiye Cumhuriyetine atıp tutan, ayrımcılık yapanlarla böyle bir ilişki içerisine girilmez.

Biz Müslüman olduğumuz için başka dinlerle ilişkiye gerek yok

Bir öğrenci bu tür ilişkilere karşı çıkış gerekçesini şu şekilde belirtmiştir:

Biz Müslüman olduğumuz için diğer dinlere gerek yok.

Gerekçeler arasında öncelikle dikkati çeken husus “güven” ile ilgili bir sıkıntının varlığıdır. Bir taraftan görünüş olarak böyle bir ilişkinin mümkün olabileceği kabul edilirken, diğer taraftan Hıristiyan din adamlarının görüldüğü gibi hareket etmeyecekleri, gizli olarak onların aleyhine çalışabilecekleri, art niyetlerinin bulunabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca konuya daha geniş bir perspektif getirilmekte, Almanya’nın devlet olarak Türkiye ile ilişkilerinin pek olumlu olmadığına dikkat çekilerek, onların kendileri lehine olabilecek bir çalışmaya katılabileceklerine inanılmamaktadır.

Bununla beraber “Müslüman” olmanın yeterli olduğu ve diğer dinlerin öğrenilmesine ve mensuplarıyla ilişkiye girilmesine ihtiyaç olmadığı şeklindeki gerekçeyi öne sürenlerin bulunuşunu da tabii kabul etmek gerekir.

Almanların diyalog çalışmalarında gizli bir amaçlarının olduğuna, onlarla ve din adamlarıyla bir araya gelinebileceğinin yapılan toplantılar ve çeşitli programlarla gösterilmesinin, çoğunluğu din konusunda yeterli eğitim almamış vatandaşlarımızın ve gençlerimizin onların eline düşmesine sebep olacağına inanan veliler de bulunmaktadır. DİTİB’in cami derneğine gelen, fakat bir başka kuruluşun cami derneği ile de ilişki içerisinde bulunan bir velinin bu konuda söyledikleri ilginçtir:

“Almanya’da camilere gelen insanlar ve çocukları eğitim ve din eğitimi bakımından oldukça yetersiz seviyede bulunuyorlar. Kendi dinlerini, kendileri hakkında kurulabilecek tuzakları pek bilemiyorlar. Alman tarafı aslında kiliseyi kullanarak diyalog, karşılıklı yardımlaşma, birbirini tanıma adı altında şimdiye kadar kendileri için kapalı bir kutu olan ve kendilerince entegre edemedikleri Türkleri – bana göre biz yeterince entegre olduk, fakat onların bir kısmı entegrasyonu asimilasyon olarak kabul ediyor- öncelikle korkulacak kimse olmadıklarını, herhangi bir art niyetlerinin bulunmadığını göstererek din adamlarımız ve camilerimiz aracılığıyla kendilerine benzetmek istiyorlar. Bana göre buradaki Türklerin içine kapanmasına, Almanlarla ilişki kurmamasına kızmamak gerekir,

çünkü onlarla burada her bakımdan eşit konumda olmamız mümkün değil. Eşit konumda olmayınca ilişkiye girdiğimizde de onlar bizi yutacaklar demektir. Bu nedenle bu tür çalışmaları üst seviyede, din adamları arasında yapmak daha doğru olacaktır.”

II. Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerin Yürütülme Şekilleri

Deneklerin, diğer din mensupları ile ilişki kurmanın gerekli olup olmadığı ve bunun gerekçelerinin neler olabileceği, bir başka şekilde ifade edilecek olursa, yabancı ve azınlık olarak Alman toplumu içerisinde yaşayan bir grup insanın, diğer din mensuplarıyla ilişkilere nasıl baktığının tespitinden sonra, bu ilişkinin hangi faaliyetlerle yürütüldüğü konusuna geçebiliriz. Acaba, genellikle din görevlilerinin rehberliğinde yürütülen bu etkinlikler içerisinde hangi çalışmalar yer almaktadır?

Konuyla ilgili olarak din görevlilerinin verdiği bilgiler şu şekildedir:

Zaman zaman çevredeki papazlar ile kilise ve camideki tanıtım toplantıları, dostluk, fikir alış veriş,

Öğrenci ve öğretmenlerin cami ziyaretlerinde,

Zaman zaman dinler arası diyalog toplantısı adı altında Müslüman ve Hıristiyan toplumların problemleri hakkında fikir alışverişinde bulunuyorum.

İki veya üç ayda bir dini konularda, buradaki Türk toplumunun sorunları, gençlerimizin problemleri ve ayrıca okullardaki din eğitimi hakkında ilişkilerimiz oluyor.

Periyodik olarak Hıristiyan din dersi öğretmenleri ve papazlar ile Alman ve Almanya'da yaşayan Türk gençlerinin kötü alışkanlıklardan nasıl kurtarılacakları ve bu konuda neler yapılabileceği konusunda fikir alış veriş,

Diğer din mensuplarının dinimiz ile ilgili merak ettikleri konularda kilise temsilcilerinin de iştirak ettiği toplantılar,

Okulların açılış ve kapanış törenlerinde,

Din adamlarıyla aylık toplantılar,

Yılda bir veya iki defa bazı Hıristiyan din adamları ve mensuplarını derneğimize yemeğe davet ediyoruz,

Daha ziyade onların bizi ziyareti şeklinde ilişkilerimiz var. Dört yıl içerisinde üç kez biz onları ziyaret edebildik.

Öğrencilerimizle şehirdeki mevcut kiliseleri ziyaret ederek ayinlerini izledik ve yorumladık.

Bayramlarımızda Kindergarten'ları (çocuk yuvası) ziyaret edip hediyelerimizi dağıtıyoruz.

Her yıl kiliseler ile komşuluk bayramı yaparız.

İbadetlerini kilisede izlemek ve bayramlarını kutlamak için görüşüyorum.

Yukarıdaki bilgilere göre ilişkiler, genellikle yapılan şu tür çalışmalar ile gerçekleştirilmektedir:

- Cami ve kiliselerde birbirlerini tanımaya yönelik toplantılar,
- Görev yapılan bölgede toplumun ve gençlerin problemleri ile ilgili toplantılar,
- Cami ve kiliselerde öğrenci ve cemaat ile birlikte karşılıklı ibadetlerin izlenmesi,
- Kilise ile dinî bayramlarda cemaat olarak karşılıklı ziyaretler,
- Ramazan ve Kurban bayramlarında Kindergarten (okul öncesi kurumlar) ziyareti ve hediye verme,
- Okulların açılış ve kapanış törenlerinde birlikte program gerçekleştirme.

Yılda birkaç defa yapıldığı tahmin edilen bu toplantılar, daha çok iki tarafın birbirini tanımaya ve ortak problemlere çözümler üretmesine yöneliktir. Karşılıklı ziyaretler çerçevesinde kendilerinin tanınmasına, bu ülkede yaşayan çocuk ve gençlerin kimliklerinin oluşmasına ve korunmasına katkı sağlayacak çeşitli etkinliklerin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu çalışmaların akademik anlamda “*dinler arası diyalog*” niteliği taşıdığı söylenemez. Bu anlamda bir çalışmanın elbette konunun uzmanlarına bırakılması daha doğru olabilir. Zira din görevlileri bu konuda yeterli bir hizmet içi eğitim almamış ve bu tür toplantıları yürütebilecek seviyede Almanca da bilmemektedirler. Onlardan daha çok camilerde ibadet ve irşad hizmetleriyle birlikte, Kur'an-ı Kerim ve dinî bilgiler öğrenmeye yönelik kursları düzenlemeleri, ev, hastane, hapisane ziyaretlerinde bulunmaları,

nikah, düğün, sünnet, cenaze vb. hizmetleri yerine getirme gibi çalışmalar yapmaları beklenmektedir.¹⁷

Din görevlilerine eğer herhangi bir etkinlik gerçekleştiriyor iseler bunun nereden kaynaklandığı da sorulmuştur. Bazı din görevlilerince verilen cevaplarda ilişki içerisine girmeye karşı oluştan ziyade, yeterli derecede Almanca bilemiyor oluş önemli bir etken olarak belirtilmiştir.

Eğer din görevlileri olarak daha fazla Almanca bilebilseydik aramızdaki diyalog daha ileri merhalelere taşınabilirdi.

Dilimizin olmayışı ve Almanca'sı olanların da böyle bir endişelerinin bulunmayışı

Din görevlilerinin Almanca konusundaki yetersizlikleri özellikle bu tür çalışmalarda kendini hissettirmektedir. Günlük hayatta karşılaştıkları bir çok problemin çözümünde olduğu gibi, kilise ve diğer din mensupları ile yapılan ortak çalışmalarda da din görevlileri, Almanca'yı iyi bilen, fakat din konusunda yetersiz olan kişilerin yardımını almakta, bu da kimi zaman tercümanlık yapan kişinin konuyu bilebildiği kadarıyla yahut istediği şekilde yönlendirmesine sebep olmaktadır.

E. SONUÇ VE ÖNERİLER

Din eğitiminin, diğer din mensuplarına karşı tutumların oluşumuna ne gibi etkilerinin olabileceğinin araştırıldığı bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Çok kültürlü bir ortamda, özellikle hakim unsur olarak bulunan Hıristiyanlık ve onun mensuplarıyla ilişkiler konusunda, camilere devam eden Türkler ile onlara din hizmeti sunan din görevlileri çoğunlukla olumlu bir yaklaşım içerisindedir. Onlar yabancı bir kültür ortamında bulunmanın ve birlikte yaşamının getirdiği sorumlulukların bilincindedir. Camiler ve buralarda çocuklara din eğitimi vermeye yönelik düzenlenen kurslar ve

¹⁷ Batı ülkelerinde yaşayan vatandaşlarımıza sunulan hizmetler konusunda geniş bilgi için bakınız: DİB Yurtdışı Teşkilatı (www.diyenet.gov.tr).

etkinlikler olumsuz bir tutum geliştirmelerine sebep olmamaktadır. Belki de deneklerin ifadelerinden, diyalog ortamının oluşturulmasında, kùltùrlerin birbirini tanınmasında, önyargılardan kurtulmada ve nihayet karşılaşılan bir takım problemlerin çözümlünde dinin ve caminin önemli bir unsur olduğu sonucu çıkarılabilir.

- o Diğer dinlerin mensuplarıyla ilişkiler ve bunun gerekliliği konusunda sahip olunan olumlu tutumun yanı sıra, bu tür çalışmaların zararlı olabileceğine inananlar da bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Bu görüşte olanlara göre, olumlu bir anlamı olan “entegrasyon”, bazı Almanlarca “asimilasyon” şeklinde anlaşılıp yorumlanmakta, daha doğrusu uzun vadede Türklerin kùltùrlerini ve dinlerini bırakmaları “Almanlaşmaları” beklenmektedir. Bir bakıma yine onlara göre “*Ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar, sen onların dinlerine uymadıkça senden memnun kalacak değillerdir.* (Bakara, 120)” uyarısı güncelliğini korumaktadır, fakat her řeye rağmen karşılıklı ilişkileri sürdürmek zorunluluğu da vardır.
- o Bu türden bir yaklaşım, karşıdakilere olan “güven” eksikliğinden, çeşitli bakımlardan onları kendilerinden “üstün” görmekten kaynaklanabileceği gibi, aslında din görevlilerinin kurulacak diyalog konusunda yeterli derecede donanıma sahip olmamaları ve ilişkileri sürdürebilecek seviyede dil bilmemelerinden de kaynaklanıyor olabilir.

Sonuç olarak denilebilir ki; söz konusu insanlar bu ÷lkede yaşamak ve diğerleriyle bir şekilde ilişkiye girmek durumunda olduklarına göre, karşılıklı saygıya dayanan ve kimliğini koruyarak toplumla bütünleşmek anlamında entegrasyona imkân sağlayan iyi bir diyalog ortamına ihtiyaç bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla da Türkler, bu ilişki konusundaki düşünce ve tutumları ne olursa olsun, uzun bir süreden beri fiilen bu ilişkinin içerisindedirler.

İlişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi bakımından yapılabilecek öneriler ise şunlar olabilir:

- Yurtdışı görevine başlamadan önce din görevlileri, dinler arası diyalog konusunda bilgilendirilmelidir.
- Din görevlilerinin, yurtdışı görevine başlamadan önce gideceği ülkeyi ve görev yapacağı çevreyi çeşitli bakımlardan tanıması mutlaka sağlanmalıdır. Bunun için görevlilere, kendilerinden önceki görevli Türkiye'ye dönmeden önce, onunla birlikte bir süre çalışma imkânı verilmelidir.
- Din görevlilerinin gittikleri ülkenin dilini, diyalog çalışmalarını yürütebilecek seviyede öğrenmiş olmaları sağlanmalıdır.
- Yurtdışındaki camilerde yetişkinlere ve çocuklara yönelik faaliyetlerde, öncelikle içinde yaşanılan toplumun dini olmak üzere, diğer dinlerin öğretimine dikkat edilmeli ve böylece önyargıların oluşması önlenmelidir.
- İlahiyat Fakültelerinin programlarının da bu anlamda geliştirilmesi düşünülmeli, yurtdışı görevini de dikkate alan din hizmetleri alanına yönelik bir bölüm kurulmalıdır.
- Ayrıca çok kültürlü toplumlarda din eğitimi ve öğretiminin nasıl başarılabileceği ve yurtdışı camilerindeki din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri ile ilgili araştırmalara ihtiyaç bulunduğu da belirtilmelidir.

